

УДК 94:39](477) «16/18»

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ ЗГІДНО З РЕГІОНОМ РОЗТАШУВАННЯ (початок XVII — кінець XIX ст.)

А. Г. Перетокін, к. і. н., доцент, І. А. Рудуман, студ.

Ключові слова: народна архітектура України, еволюція української хати, Лісова смуга, смуга Лісостепу, Степова смуга, будівельні матеріали, інтер'єр

Постановка проблеми. Народна архітектура України оригінальна за формами, різноманітна щодо типів. Вона завжди втілювала національні духовні цінності народу, який її створював. У ній відбивався ступінь розвитку суспільства, стан будівельної техніки. Крім того, вона служила важливим засобом художнього, культурного виховання людини.

В Україні збереглося багато пам'яток архітектури XVII – XIX ст., серед яких чимало творів світового значення. Дослідження цих пам'яток вимагає зусиль спеціалістів різних галузей наук: археологів, етнографів, архітекторів, істориків. У документах, що дійшли до нас із давніших часів, багато описів замкових комплексів, які належали феодальній знаті. Щоправда, не маємо відомостей про сільське житло, але зустрічаємо багато свідчень того, що ще в першій половині XVIII ст. житло козацької старшини було дуже подібне до хат заможних селян, козаків і міщан. Великий вплив на становлення народної архітектури, характер житлових будівель, їх розміщення мали природні умови. У кожному ландшафті формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. Тому в Лісових районах віддавна зводили будівлі з дерева, у Лісостепу – з глини, соломи і дерева, в Степу – з глини і каменю. За характером природних будівельних матеріалів територію України можна поділити на три смуги: Лісова, Лісостепова, Степова.

Актуальність вивчення народної архітектури цього періоду історії полягає в знайомстві з витокami української архітектури та її особливостями. Ця тема є особливо актуальною для студентів академії будівництва та архітектури, тому що вона безпосередньо пов'язана з їх професійною орієнтованістю. Майбутнім архітекторам та будівельникам дуже важливо не тільки знати витoki національної архітектури, а й зберігати й розвивати народні традиції, надбання. В останні роки набуває поширення інтерес до хат, які будувалися у період XVII – XIX ст. Це відбувається з двох причин: по-перше, це екотуризм, українці все більше цікавляться своїм національним корінням; по-друге, людей приваблює будівництво хат, в яких жили їх пращури, тому що ці хати будувалися з екологічних матеріалів, нешкідливих для людини і природи та які не потребують утилізації.

Аналіз літератури. Тема історії розвитку української народної архітектури висвітлюється в енциклопедичних виданнях [2; 5], багатьох монографіях, підручниках та навчальних посібниках з українського народознавства та етнографії. Наприклад, Г. С. Лозко та А. Г. Данилюк у своїх монографіях особливу увагу приділяють інтер'єру української хати та господарському реманенту [1; 6]. Навчальний посібник «Етнографія України» за редакцією проф. С. А. Макаруча вміщує розділ про поселення, двір, житло, де автор виділяє основні типи хат та особливості забудови поселень [3]. Навчальний посібник «Українське народознавство» за редакцією С. П. Павлюка висвітлює особливості народної архітектури з найдавніших часів до XIX ст. [8].

Мета авторів даної статті – розглянути існування різних типів української хати в різних регіонах у XVII – XIX ст., познайомити читачів із їх архітектурними особливостями, а також зі специфікою використання будівельних матеріалів та внутрішнім виглядом.

Завдання. Ознайомити студентів з історією української народної архітектури XVII – XIX ст.; простежити еволюцію української хати; охарактеризувати архітектурні особливості хат у різних регіонах України; показати специфіку використання будівельних матеріалів та внутрішній вигляд залежно від регіону будування.

Виклад основного матеріалу. Основним типом традиційного житла всюди в Україні є хата. Це затишна, найчастіше білена зовні і всередині, будівля під солом'яним дахом. Такі житлові споруди тягнуться широкою смугою середньої і південної частин України від Карпат на схід майже до Орловської області, що в Росії. Цей загальний тип української хати є найбільш визначальною етнографічною ознакою українського народу. Від нього відрізняються хати північної частини і Карпатських гір. Там вони дерев'яні, мають відкриті стіни [8, с. 435]. Побутовав звичай під час закладання хати в одну яму класти гроші (щоб не переводились вони в цій хаті), у другу – вовну (щоб було тепло), у третю – жито (для довголіття). Це було ще в ранньому родовому суспільстві своєрідною «будівельною пожертвою», компенсацією духам за зрубані дерева.

Стародавня назва хати сягає тисячолітніх глибин, можливо, навіть дольодникового періоду. Агатангел Кримський висловив гіпотезу про поширення цього слова з півдня (Мала Азія) на північ і

захід. Володимир Чивиліхін припускає, що слово «хата» було у скіфів. У хаті втілювався весь життєвий простір і світоглядний космос українця. Як увесь світ поділяється на три частини; земну, підземну і небесну сфери, так і хата відображає ці сфери буття; стеля – небесний духовний світ; стіни, вікна, двері – символи земного реального життя; нижній ярус – підлога, низ стіни з підпиччям і лавками, поріг – це межа земного і підземного світів. Недаремно існує таке прислів'я «Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена» [6, с. 427].

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях української хати ми бачимо прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку.

Народне житло цікаве й оригінальне не тільки за формою, а й щодо внутрішнього змісту. Кожний предмет у ньому, крім утилітарного призначення, має ще й духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю. Здавна так велося, що кожна господиня свою хату дбайливо доглядала.

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він має переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого від 1,5 до 2,0.

Народна архітектура українців багата типами споруд і оригінальна за їх формами. Вона стала спадкоємицею традицій, що сформувались на українських землях протягом попередніх тисячоліть. Їй передували давніші культури. На Поділлі, наприклад, у конструкціях традиційних будівель збереглося багато елементів, подібних до тих, які відкривали археологи, починаючи з Трипілля (IV – III тис. до н. е.). Про майже тисячолітній досвід будівництва свідчать матеріали розкопок у Бресті, Пінську, Слущку, Столині, Давидгородку, що розташовані поблизу українського Полісся, а також зруби будівель XII – XIII ст., які були знайдені в Києві на Подолі [8, с. 433].

Панівним типом житла в Україні вважалась хата з одним житловим приміщенням. Найпростішим і найдавнішим його різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII – XVIII ст. На початку XVII ст. на території України сформувались типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. Адже вони, ґрунтуючись на давній східнослов'янській основі, створювалися в етнічних традиціях українців та в системі своєрідних соціально-економічних і природних умов України. Регулярні забудови найбільш типовими ставали для південних районів України (Нової Січі, Новосербії, Донщини, Таврії), куди починаючи з другої половини XVIII ст. йшла спрямована колонізація. Формувалися поселення, що здійснювалося за розпорядженням адміністрації, квартального та гніздового планування. Так, у середині XIX ст. відбуваються зміни, з'являється двокамерне селянське житло. Воно було поширене в XIX ст. і зберігалось у західній частині України до початку XX ст. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Трикамерне селянське житло набуло масового поширення в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Воно вважається наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, крім власне хати і сіней, мали ще комору [3, с. 232].

І хоча великий вплив на становлення народної архітектури, характер будівель та їх розміщення мали природні умови, будівельні матеріали та способи будівництва, українці зуміли створити оригінальні й характерні типи селянської хати та християнського храму, що є спільними для усіх земель, заселених українцями (це стосується як етнічних земель, так і діаспорного розселення).

У кожному регіоні формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. Тому у в Лісових районах віддавна зводили будівлі з дерева, у Лісостепу – з глини, соломи і дерева, в Степу – з глини і каменю. За характером природних будівельних матеріалів територію України можна поділити на три смуги: Лісова зона займає північ України до лінії Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Житомир, Київ, Ніжин, Глухів. Основним будівельним матеріалом тут вважається дерево. Глина має допоміжне значення; покриттям служить солома, дерево. На Поліссі віддавна будували найпростіші зрубні споруди – кліті, стежки, однокамерні хати. Релікти їх збереглися до наших днів. У другій половині XV – на початку XVII ст. на українських землях відбувається активний розвиток міст, розширюється торгівля, зростає попит на сільськогосподарську продукцію. На Поліссі повсюдно проріджують ліси, створюють нові площі під поля. Житло та господарські будівлі набувають нових рис.

Смуга Лісостепу обіймає центральну частину України до лінії Балта, Кременчук, Полтава, Харків. У будівництві тут застосовують дерево, глину, очерет і солому, покриття – солома, очерет.

Степова зона розташована південніше Лісостепу. Тут використання лісу різко обмежене. Основним матеріалом є глина у сполученні з очеретом, хмизом, соломою, а в пониженнях Дністра, Південного Бугу і на Донбасі часто застосовується камінь. В умовах спеки, вітрів будівлі тут віддавна споруджували з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах вікон і дверей.

Можливо, тому в степах майже до наших днів побутували напівземлянки [8, с. 433 – 434].

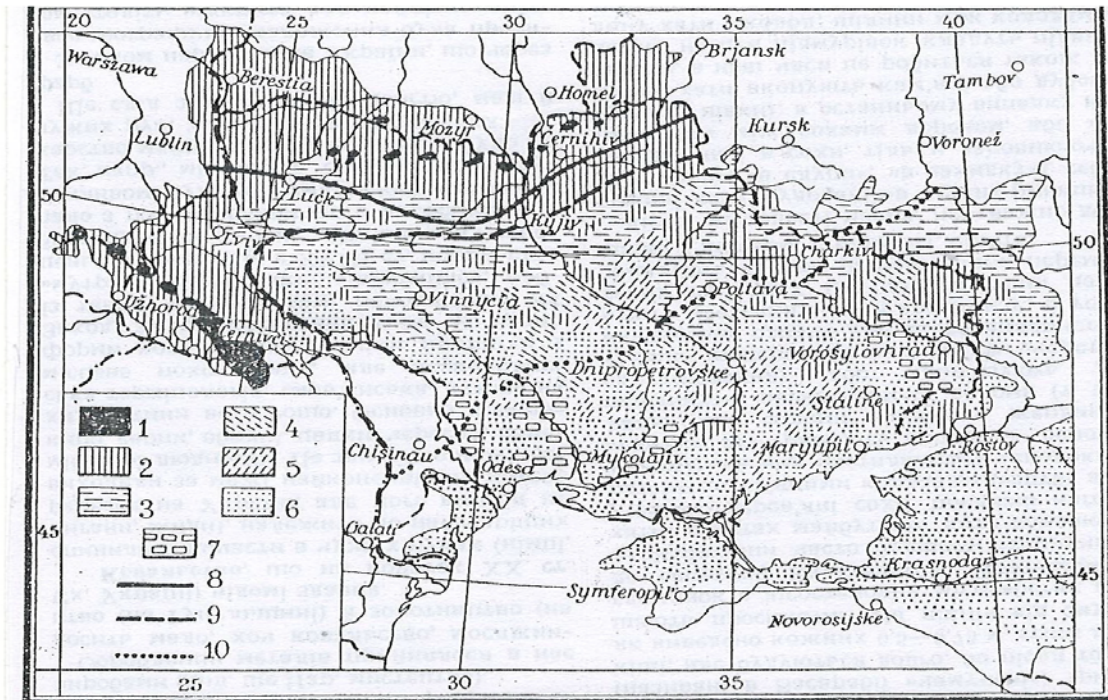

Рис. 1. Розміщення українських хат за способом будівництва: 1 – дерев'яні немазані хати; 2 – дерев'яні мазані хати; 3 – хати в шули; 4 – турлучні хати (з лози або хмизу); 5 – турлучні хати з очерету; 6 – глиняні хати; 7 – цегляні хати; 8 – північна межа вживання сохи; 9 – межа лісу і лісостепу; 10 – межа лісостепу і степу

Народна будівельна творчість – явище багатомірне, яке розвивалося у руслі поступу загальнолюдської цивілізації. Воно постійно зазнавало впливу різних факторів суспільного, соціально-економічного, морального характеру, сприймаючи на своєму шляху все найцінніше. Цим і зумовлене виникнення різних форм, застосування конструктивних прийомів, характерних для всієї української архітектури. Наприклад, типові риси в усіх районах України простежуються у плані будинку, організації використання окремих приміщень, у художньому оздобленні. Вони виробились у процесі багатомірного розвитку і є результатом спільності етнічного складу народу, а також єдності творчого методу народних майстрів.

Народну архітектуру можна поділити на житлово-господарську і церковну (церкви, дзвіниці, каплиці). Окреме місце в ній посідають будівлі громадського центру і виробничі споруди, зокрема вітряки, водяні млини тощо.

Архітектурний характер житлових та господарських будівель багато у чому визначається природними, кліматичними умовами місцевості і – відповідно – використовуваними будівельними матеріалами. У багатих лісах районах будівлі віддавна зводили з дерева, у степу – з глини, соломи і каменю, у зоні лісостепу – із глини, соломи, дерева. Але тип української хати є фактично єдиним на всіх територіях, заселених українцями (хоча в деталях існує ряд місцевих відмінностей). З XIX ст. повсюди панує трикамерний тип хати із входом з поздовжньої південної сторони. Входить завжди у сіни. З одного боку сіней власне хата («світлиця»), яку іноді перегороджують на хату і так звану кімнату, з другого боку – комора, що часом перетворюється на другу хату.

Садиба поділялася на дві частини: двір і город із садом. На межі між двором і садом стояв будинок, за ним утворився так званий задвірочок із господарськими будівлями. Сам будинок ніколи не виходив прямо на вулицю, а обов'язково був відгороджений парканом і обсаджений плодовими або декоративними деревами і квітами. Розмір будинку, як уважають, визначався числом членів сім'ї. Хата поділялась на житлове приміщення і комору, яка відділялась від житлового приміщення сіньми. Сіни були переважно без стелі, покривалися спільною з будинком і коморою покрівлею – солом'яним дахом. Із сіней був хід на горище, а також виходив димохід, або димар, обмазаний глиною [7, с. 284].

Рис. 2. Типи українських хат за місцем розташування

Житлову частину і сіни обмазували глиною та білили крейдою. До речі, цей звичай мазати і білити хати в Україні дуже давній, йде корінням в епоху Трипілля.

Для будівництва житла в Україні використовували будівельний матеріал з дерев – переважно з дуба, граба та іншої деревини. Тому житло обов'язково потрібно було штукатурити і мазати. Правда, в північних поліських районах України хати не штукатурили, а робили побілку по дереву і переважно тільки із зовнішнього боку. Усередині і зовні будинку переважно розмальовували орнаментом із зразків української природи, птахів, риб. Косяки, наличники вікон, внутрішні балки дому прикрашали майстерним різьбленням.

Внутрішнє планування українського житла, традиції якого сягають глибокої давнини, характеризується повсюдно типологічною єдністю. Так, українська вариста піч завжди займала внутрішній кут з боку входних дверей і була обернена своїм отвором до фасадної стіни. По діагоналі від печі розташований парадний кут, у якому висіли ікони, прикрашені рушниками, цілющим зіллям та квітами. Біля столу попід стінами ставили лави, а із зовнішнього боку – переносний ослін. Зліва від столу стояла скриня уздовж тильної стіни, між піччю і причільною стіною влаштовували піл. У

кутку біля дверей робили дерев'яні полицки, або мисник, а вздовж чільної стіни над вікнами навпроти печі – полицю для хатнього начиння та хліба. Народні меблі в українській хаті завжди залишалися на своєму традиційному місці, не змінювали своєї форми. Внутрішнє планування хати також є сталим практично для всієї території України. По один бік входу із сіней стоїть піч, з другого боку дверей – «мисник», або «полиця» для посуду. Між піччю і причільною стіною – «піл» (дерев'яний поміст для снання) або ліжко. На покуті (кут між східним та південним вікнами) під образами – стіл із лавами уздовж стін (на західноукраїнських землях часом - розкладне дерев'яне ліжко-лава: «бамбетель») та ослоном. У кутку при печі біля дверей стоять «кочерги» або «коцюби», біля мисника – відро («зрізок») з водою. На покуті – на полицях чи на стінах – образи (домашні ікони), прикрашені квітами і зіллям, прибрані вишиваними рушниками, часом із лампадкою. У разі розділення на хату і кімнату над ліжком у головах в останній також вішали образи. До традиційних меблів також належали багато оздоблені скрині з майном дівчат і жінок, жердки над полом для розвішування одягу. Коли в хаті були немовлята, над полом підвішували колиску для дитини.

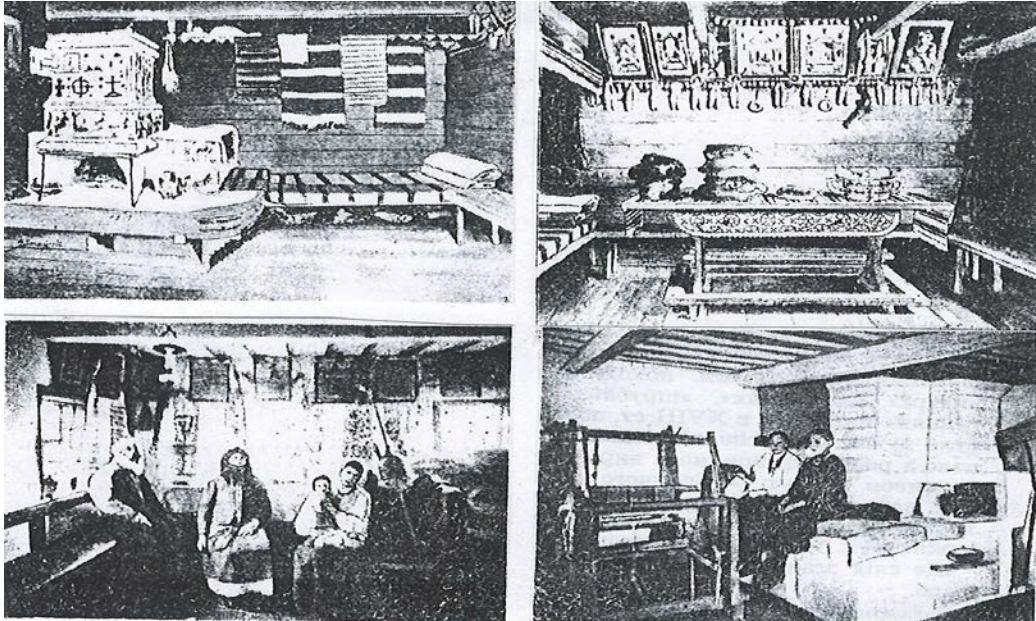

Рис. 3. Внутрішній вигляд та інтер'єр української хати

Хата – житловий простір людини, місце родинних обрядів, символ добробуту. Цей домашній простір у слов'янських народів умовно поділяється по діагоналі на дві частини; лівий бік (куток із піччю) – жіноча половина помешкання, а правий (куток із покуття) – чоловіча. Покуть був повернутий найчастіше на схід. Найархаїчнішим елементом у сільських хатах є лежанка. Піч також зберігає давнє священне значення для господаря. Тому її найчастіше розмальовували чудовими візерунками. Вважалось, що ворожа сила, задивившись на цей розпис, забуває про своє лихе діло. Житло людей, родинне вогнище (піч) завжди були священними – це цілий безмежний Всесвіт, де живуть батьки й діди, народжуються діти й онуки. За давніми віруваннями, за піччю живе Домовик – добрий дух сім'ї. Якщо до нього ставляться добре, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають – шкодить. Таким же магічним значенням наділяв наш народ і хатній сволок – символ міцності будови, сім'ї, здоров'я всіх мешканців цього житла. На сволоці дуже часто робили орнаменти, які були своєрідними оберегами; написи, позначки, хрести, а також небесні знаки сонця і місяця, голуби, дерева та інші ще дохристиянські символи [6, с. 424 – 425].

Двері в хатах – завжди одностулкові на металевих завісах, дах – чотирихилий. Долівка – земляна, мазана глиною, або ж дерев'яна. Піч викладається з каміння, глини або кахлів (у гуцулів). Перед отвором печі буває припічок із глини або ж цегли, за піччю – запічок. Дим виводиться через комин, хоча в регіоні Карпат збереглися також курні хати.

Плани садиб відрізняються залежно від місцевості. В Карпатах хата з господарськими будівлями об'єднувалась під одним дахом (у лемків і бойків – витягнені в ряд, а в гуцулів – замкнені у своєрідну твердиню, «гражду» (високу огорожу з дахом). Огорожі бувають плетені («тин», «пліт», «ліса»), дерев'яні («паркани», «частоколи») або ж викладені з каменю чи у вигляді валу, обсаженого терням (на південних землях). Окремо від хати ставились «комори», «стодоли», «клуні», «стайні», «хліви». На подвір'ї часто бувають «погребиці» чи «льохи». Великий сільськогосподарський реманент зберігають у «шопях», «возовнях», «колешнях».

Загальною ж символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етнічна та екологічна ознака притаманна в цілому й багатьом народам. Про зв'язок річки як стрижневої основи поселень з ознаками етнічного характеру їх мешканців влучно писав Василь Ключевський: «Річка є навіть свого роду вихователькою почуття порядку та громадського духу в народі... вона виховувала дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, змушувала розмірковувати та приловчатися, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звичаї й інтереси, обмінюватися товаром та досвідом, знати звички та вдачу». На українському етнокультурному тлі така загальнолюдська закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній духовній культурі. Річка для них уособлювала не просто господарські, економічні, соціальні чи суто людські зв'язки, як це характерно для багатьох інших народів, вона ставала духовним началом для людності, що пов'язувала з нею своє буття. Адже більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією: купальські обряди, русалії й водохреще, обливання та ворожіння на мосту, біля криниці чи ополонки; водна магія та культ води лежали в основі багатьох вірувань та повір'їв, втілюючись у колоритних демонологічних обрядах, що стали етнічними символами духовної культури українців, — в образах русалки, нявки, водяника тощо [4].

Висновок. Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність із житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції ще часів Трипілья, докиївської доби і періоду Київської Русі. Безперечно, на становлення народної архітектури, а саме української хати впливав ландшафт. Лісова смуга, Лісостепова або Степова смуга зумовлювали використання будівельних матеріалів: дерева, глини, соломи, каменю. Основним типом української хати є білена зовні і всередині під солом'яним дахом. Така хата лише у XVII – XVIII ст. набула етнічної виразності, стала етнографічною ознакою українського народу. Українська хата пройшла довгий шлях від найпростішого однокамерного житла з давнини до XVIII – початку XIX ст. і лише в середині XIX ст. з'явилося двокамерне селянське житло, яке складалося з житлового приміщення та сіней. Наприкінці XIX ст. в Україні поширилося трикамерне селянське житло, яке, крім власне хати і сіней, ще мало й комору.

Народна будівельна творчість розвивалася у руслі поступу загальнолюдської цивілізації, на неї впливали суспільні, соціально-економічні, моральні фактори, але українська хата має типові риси в усіх районах України, є результатом спільності етнічного складу народу. Внутрішнє планування та інтер'єр української хати характеризується типологічною єдністю. Українська хата стала не тільки житловим простором для людини, місцем родинних обрядів, а й найяскравішим символом української народної культури, добробуту та ознакою духовності української нації. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повіта, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк А. Г. *Українська хата* / А. Г. Данилюк – К., 1991. – 232 с.
2. *Енциклопедія українознавства*. – Л., 1994.
3. *Етнографія України* : навч. посіб. / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Л. : Світ, 2004. – 520 с.
4. **Здоровега Н. І.** Нариси народної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К., 1997 – 254 с.
5. Київ. *Енциклопедичний довідник*. – К. : УРЕ, 1981. – 428 с.
6. **Лозко Г. С.** Українське народознавство / Г. С. Лозко. – Х. : Див, 2005. – 472 с.
7. **Стражний О. С.** Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
8. *Українське народознавство* : навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка. – К. : Знання, 2006. – 568 с.

УДК 728.03

ТИПОЛОГІЯ ТА ТРАДИЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗАБУДОВИ ДВОРУ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ

А. В. Колесник, асист., В. Е. Молчанова, студ.

Ключові слова: українська хата, господарські будівлі, забудова двору, традиції, розташування

Вступ. Особливості облаштування двору та господарських будівель в Україні в XIX – на початку XX ст. відігравали велику роль в житті кожного українця. Вивченню взаємозв'язку між